

A NYELV REFLEXIÓJA AZ IRODALMI SZÖVEGBEN (OTTLIK GÉZA MINDEN MEGVAN)

HORVÁTH KORNÉLIA

Tagadhatatlan, hogy a nyelv nemcsak szükséges, de felette hasznos emberben. Először: mert ezáltal jelentjük egymásnak gondolatunkat, tanácsunkat, igyekezetünket, szándékunkat. Mivel [...] szüből származik a szó, a nyelv a szűnek csapja. Azért, amivel szívünk bévelkedik, az foly nyelvünkre. És miképpen a nyelv szárazságán és égésén a szűnek forróságát ismerik az orvosok, úgy a nyelv szólásából tudhatjuk, mi vagyunk emberben, quid velit cor, lingua testatur, mert amit szívünk akar, nyelvünk azt emlegeti. Nyelv nélkül tehát sem egymás között való nyájasságunk, sem egymástól való tanulásunk nem lehet.

(PÁZMÁNY PÉTER)¹

Gyakran előfordul, hogy egyes irodalmi szövegek tematizálják, vagyis a (lírai vagy prózai) narratíva tárgyává teszik a nyelvet, a szó metafora-, történet- és szövegképző működését: ez történik Ottlik Géza *Minden megvan* c. novellájának² abban a részletében is, ahol a hosszú külföldi távollét után hazatérő Jacobi Péter mintegy „újraismerkedik” anyanyelvével, s ennek során a *szavatosság* szó jelentését igyekszik magában rekonstruálni:

(...) A civilruhás, úgy látszik, elvesztette a türelmét, legyintett, bánja is ő, lediktált két nyilatkozatot, és szavatosságot kért a hegedűstől valamire. Ennélfogva Jacobi azt gondolta igazában, hogy akkor már tudnia kellett olvasni, amikor a kelmefestő kirakatában öröktől fogva meglévő hosszúkás háromoldalú hasábon feltűnt neki egy új szó. Az üzlet egy sarkon volt, néhány házzal odébb, mint ahol laktak. Nem volt különösebben érdekes. De a kirakat közepén, elől, egy politúrozott háromszögletű hasáb volt lefektetve, s ez állt rajta: Millner és Fiai – Szavatossággal Fest Tisztít.

Talán, talán hallotta már a „szavatosság” kifejezést előbb is, de nem tudta, mit jelent. Még később is, amikor másodszor, harmadszor találkozott írásban

¹ PÁZMÁNY, Péter, *A nyelvnek vétkeiről* = Uó., *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010, 270.

² OTTLIK Géza, *Minden megvan* = Uó., *Minden megvan*, Bp., Magvető, 1991, 263–299.

ezzel a szóval, és próbálta összebékíteni a gyanított tartalmait, eltérő vonatkozásait, még később is homályos, tétova maradt az értelme. Esőkabátot, sátorponyvát hirdettek az újságban egyszer mint szavatoltan vízhatlant. A szavatolás tehát valami ismeretlen tímár- vagy takácseljárás is lehetett: cserzés, pácolás, átítatás egy különleges festékanyaggal vagy zsírral, viasszal? Vagy kártolás, fésűfonás, szövésfajta? Ennek ellentmondott egy varrógép, melyet a hídon túl, az egyik körúton talált. Rá volt írva az ára és az, hogy kétévi szavatossággal. Elejtette azt a lehetőséget, hogy a csillogó fémmasinát cserzőkádakban, rokkán vagy szövőgépen, vagy akár kemencében szavatolták két évig. De ahogy továbbszorodtak a szó jelentései, az újabb árnyalatok rendre ráakódtak az elsőre, visszakapcsolódtak Millner H. és Fiaihoz. Az egyik könyvében volt egy kép, s ez állt alája írva: „Szavatolok a lady biztonságáért – mondta a derék indián.” A szokatlan szóhasználat, noha nyilván csak az ifjúsági regény fordításbeli sutasága volt, valódi varázslattal és nagy erővel keltette életre az idegen világot, a messzeséget. Innét, máshonnan, a kelmefestő szavatosságába mindenestre beleivódott, cserződött, pácolódott, fonódott és szövődött sokféle jelentés, kalandos és vitéz értelemárnyalat; mint: *salvus conductus*, kezesség, kitartás tűzön-vízen át, férfibecsület, adott szó; vagy, kézzelfoghatóbban: menekülés a Cordillerákon keresztül, robogó gyorsvonat a szakadék fölött, a hajótörött és elveszett édesatya megtalálása egy lakatlan szigeten.

A bátor indián nem volt többé elválasztható Millner H. és Fiaitól, s ahogy ő a képen, meztelen bronz felsőtesttel, fegyvertelen laza eleganciával feltette a lábát a sziklafokra, Jacobi is megszokta, hogy – ha néha megállt barátjával a kelmefestő kirakata előtt egy percre, ámbár ez ritkán történt meg, mert majdnem minden egyéb dolog érdekesebb volt ennél, de ha mégis megálltak, talán csak pusztá szórakozottságból, beszélgetésbe merülve –, megszokta, hogy a jobb lábát feltegye a kirakat alatti lépcsőfokra, gépies mozdulattal.

– A nemesfémkivitel korlátozás alá esik. Munkavállalási engedélyre van szüksége – mondta a civilruhás. – Itt írja alá ezeket.

Jacobi felállt. Az órájára nézett. Közben a székét támlájánál fogva félretolta, és feltette rá a jobb lábát. Aztán előrehajolva, fél lábával a széken, aláírta az elébe tett papírokat. (271–273.)

Ebben a csaknem másfél oldalas passzusban, mely a szereplő belső beszédét formailag a harmadik személyű narrátor szavában, a nem tulajdonképpeni vagy közvetített egyenes beszéd eljárásával adja vissza, mintegy kicsinyített, *mise en abyme* formában jelenik meg a novella szövegépítkezésének szervezőelve. Jacobi itt sajátos „etimológiai” kutatást végez, vagyis azokat a képzeteket rekonstruálja, melyek a *szavatol* szó egyes jelentéseit a szónak bizonyos korábbi jelentéseihez kötötték. Világos, hogy ez esetben nem a szó közösségi, hanem egyéni története válik reflektálttá, vagyis az a nyelvi út, melynek során a *szavatol* szó a még gyermek Jacobi tudatában elnyerte sajátos jelentését. Ez legalább két aspektusból bír fontossággal a novellaszöveg egészére nézve. Egyfelől látható, hogy itt a beszélő nem a *szavatol* szónak a közösségi nyelvhasználat által szentesített jelentéséhez jut el, hanem egy olyan sokrétű jelentéskomplexumot alkot meg, amely magában foglalja az egymásból kifejlő szójelentéseket („[...] a kelmefestő szavatosságába mindenestre beleivódott, cserződött, pácolódott, fonódott és szövődött sokféle jelentés, kalandos és vitéz értelemárnyalat; mint: *salvus conductus*, kezesség, kitartás tűzön-vízen át, férfibecsület, adott szó; vagy, kézzelfoghatóbban: menekülés a Cordillerákon keresztül, robogó gyorsvonat a szakadék fölött, a hajótörött és elveszett édesatya

megtalálása egy lakatlan szigeten.” 272.) A többé-kevésbé változatlan, tehát felismerhető *szavától* hangforma (a jelölő) magában sűríti korábbi jelentéseit, s ezáltal e jelentéskomplexum létrejövésének történetét is. Ottlik szövege eszerint tagadja a szótári szó létezését: a szó jelentését minden beszélőnek magának kell megalkotnia *a nyelv közösségi használata*, a beszéd és a megértés során.³ Ebből következik, hogy egy szón az egy nyelvet beszélő közösség tagjai sohasem fogják ugyanazt érteni, éppen mert *a szójelentés megalkotásának módja* a nyelvtanulás folyamatában *egyénenként mindig eltérő*. Másfelől azonban a gyermekkori nyelvtanulás folyamatában keletkezett egyéni eltéréseket a felnőtt évek hosszú automatikus nyelvi gyakorlata egyre inkább elhomályosítja, vagyis kitörli a beszélő emlékezetéből. Ezek az egyéni jelentések csak a nyelvvel való újratalálkozás olyan szituációjában elevenednek fel a beszélő nyelvi tudatában, amilyenbe Ottlik hőse is kerül hazatérésekor. A nyelvhasználatától hosszú időre elszakadt felnőtt a szó jelentését csak úgy képes rekonstruálni, ha felidézi a szóalkotás egész folyamatát, amelynek során valamikor, gyermekként az adott szó jelentését magában létrehozta. A szójelentés „felnőtt” újraalkotása ezért egyfajta eltávolodás is a gyermeki tudattól és a nyelvhez való gyermeki viszonytól: a képzetek sorát a hős most már nem azonosítja a szójelentésekkel, hanem reflektálja a képzet és a képzetből létrehozott jelentés különbségét. Mint Potebnya rámutat, éppen ebben áll a mitikus és a költői gondolkodás különbsége: míg a mitikus tudat objektív jelenséggként fogja fel a képzetet, s ezért egészében megfelelteti a jelentésnek, addig a költői gondolkodásmód csak a jelentéshez való átmenet szubjektív eszközének tekinti, mely semmiféle további következtetésre nem ad lehetőséget.⁴ A nyelv a mitikus világlátású gyermek számára még nem problematikus: így értelmezhető a szövegnek az a kétszeri állítása, mely szerint a kirakat „nem volt különösebben érdekes” (271, 273). A nyelv közvetítő szerepének felismerése először akkor következik be, amikor a gyerek észreveszi, hogy egyes szavak jelentése nem evidens, nem hozzáférhető a számára, azaz a szójelentést neki magának kell megalkotnia. Hősünk erre a felismerésre és az ezt követő nyelvalkotó tevékenységére *emlékezik vissza*. Az emlékezés mechanizmusa egyszersmind tudatossá is teszi a korábbi, félig öntudatlan jel- és jelentésképző folyamatot. A nyelvalkotó tevékenység reflexiója *most*, az elbeszélés idejében megy végbe (ez indokolja a nem tulajdonképpeni vagy közvetített egyenes beszéd elbeszéléstechnikai megoldását a novellában), s a visszaemlékezés folyamata egyben nyelv és cselekvés antropológiai összefüggését is feltárja.

³ Vö. „Ezáltal [...] lehetővé válik a voltaképpeni történés, tudniillik az, hogy a szó, amely hagyományként száll ránk, s amelyet hallgatnunk kell, valóban belénk talál, s úgy talál belénk, mintha megszólítana bennünket, és egyenesen hozzánk akarna szólani.” Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 320.

⁴ Alekszandr POTEBNYA, *A költői és a mitikus gondolkodás*, ford. HORVÁTH Kornélia = *Poétika és nyelvelmélet, Válogatás Alekszandr Potebnya, Alekszandr Veszelovszkij, Olga Frejdenberg elméleti műveiből*, szerk. KOVÁCS Árpád, Bp., Argumentum, 2002, 164.

Mindéz azért lesz jelentős a *Minden megvan* hőse számára, mert a szó és a nyelv reflektálttá tétele a novellában tematikusan is saját művész-mivoltának s ezen keresztül *énjének* keresésével kapcsolódik össze. A művészség (költőiség) és az önmegértés előfeltételeként a novellaszöveg a nyelv költőiségére való rálatást és rátalálást mutatja föl.

Nézzük meg részletesen, miként írja le a szöveg az ember nyelvteremtő tevékenységét! Az idézett részletre nagyon igaz a potebnjai megállapítás, mely szerint *a megismerés a szó segítségével megy végbe*. A megismerés a megismerendőt a korábban megismerttel hozza kapcsolatba, s összehasonlítja őket a mindkettőben meglévő közös jegy alapján, melyet a megismertből ragadott ki.⁵ Jacobi esetében újra-megismerésről, azaz emlékezésről van szó, amely nemcsak folyamatát, hanem célját tekintve is *nyelvi tevékenység*: a megismerendő itt nem valamely dolog vagy létező (vagyis a tét nem a szó elsődleges létrehozása), hanem a *szavatosság* szó jelentése (azaz a szójelentés újraalkotása). A korábban a *szavatosság* jelölővel jelzett megismertek sora Jacobinál: 1. az esőkabát és a sátorponyva („Esőkabátot és sátorponyvát hirdettek az újságban egyszer mint szavatoltan vízhatlant.”); 2. a varrógép („Ennek ellentmondott egy varrógép, melyet a hídon túl, az egyik kőrúton talált. Rá volt írva az ára és az, hogy kétévi szavatossággal.”); 3. az indián („Az egyik könyvében volt egy kép, préri, távolban vízesés, sziklafokon a szereplők, s ez állt alája írva: »Szavatolok a lady biztonságáért – mondta a derék indián.«”). A szójelentés újraalkotását jellemzi, hogy itt már nem egy kiemelt ismérvvvel, azaz képzzettel, hanem képzetek sorával kell a hősnek számolnia, amelyek – amint ezt a novellaszöveg tematizálja – ellent is mondhatnak egymásnak (vö. „Ennek ellentmondott egy varrógép [...]”). A megismerő gondolkodás a már ismert és az újonnan megismertek közötti közös jegyek kiemelése mentén halad, s e jegyek ellentmondása okoz zavart a jelentés újraalkotásában, vagyis a megértésben. Példánkban a kiragadott közös ismérvek a következők: 1. Az esőkabát-sátorponyva esetében a cserzés, pácolás eljárása („A szavatolás tehát valami ismeretlen tímár- vagy takácseljárás lehetett: cserzés, pácolás, átítatás egy különleges festékanyaggal vagy zsírral, viaszszal? Vagy kártolás, fésűsfonás, szövésfajta?”); 2. Ezzel a varrógép esetében az eljárás helye/eszköze mutathatna valamilyen közösséget, ám ez ellentmond a megismerő tapasztalatnak („Elejtette azt a lehetőséget, hogy a csillogó fémmasinát cserzőkádakban, rokkán vagy szövőgépen, vagy akár kemencében szavatolták két évig.”); 3. Az ellentmondás kapcsán a megismerő tudat szintézisre, a képzetek integrálására törekszik, s a további közös szemantikai jegyeket egymásra rétegezi („De ahogy továbbszaporodtak a szó jelentései, az újabb árnyalatok rendre rárakódtak az elsőre, visszakapcsolódtak Millner H. és Fiaihoz [...] innét, máshonnét, a kelme-festő szavatosságába mindenestre beleivódott, cserződött, pácolódott, fonódott és szövődött sokféle jelentés, kalandos és vitéz értelemárnyalat [...]). Jacobi gondolatmenete itt gondolatkomplexumok sorát hasonlítja össze: az újonnan

⁵ Alexandr POTEBNJA, *A szó és sajátosságai, Beszéd és megértés, Uo.*, 148.

megismerendőt (a *szavatosság* kifejezést) és a korábban e szóalakkal jelölt megismertek sorát a képzet mint *tertium comparationis* segítségével. Mivel pedig „az említett komplexumok többé vagy kevésbé mindig különműek, a keletkező szó kettős viszonylatban is *metaforikus*”:⁶ úgy a megismerendő („szavatosság”) és a megismertek (sátorponyva, esőkabát, varrógép, indián) különbségére, mint a megismertek (sátorponyva, esőkabát, varrógép, indián) és a belőlük kiemelt képzetek („salvus conductus, kezesség, kitartás tűzön-vízen át, férfibecsület, adott szó; vagy, kézzelfoghatóbban: menekülés a Cordillerákon keresztül, robogó gyorsvonalat a szakadék fölött, a hajótörött és elveszett édesanya megtalálása egy lakatlan szigeten”) differenciájára vonatkozóan.

Látható tehát, hogy a szó költői újraalkotásának folyamata metaforát hoz létre: ez a metafora részint motiválja a hős cselekvését (Jacobi felteszi a székre a lábát, s úgy írja alá a papírokat), részint szövegszervező erővé válik, amennyiben a novella hangsúlyos helyein – a középső, 4. rész elején, illetve az utolsó, a 8. rész kezdetén és közepén – megismétli az általa létrehozott szemantikai komplexumot („hajótörött atyját jött megtalálni a lakatlan szigeten. Azért jött, hogy szavatoljon a lady biztonságáért, bátor indián.” 277; Jacobi szava: „Derék indián. Szavatol a világ biztonságáért. A barátom.” 297; Jacobiról és a vak zongoristáról az elbeszélő: „Mintha egy lakatlan szigeten lennének.” 298).

A költői szövegben tehát a jel- és a jelentésképződés egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul megy végbe: a jelnek a referenciától való elszakadása nem a „puszta”, üres jelölő önállósulásához vezet – amint az de Man esztétikai ideológiájában történik –, hanem új jelentések aktivizálódását, s végső soron a jelentés megújítását eredményezi. A befogadás felől és a lírára vonatkoztatva ezt a jelenséget Larin a következőképpen írja le: „A jel és a jelentés újszerűsége nélkül nem érzékeljük a nyelv költői hatékonyságát [...] a jelek újszerűsége esztétikai-nyelvi stimulus kell hogy legyen, a jelentés váratlansága megszabadít a megszokott képzetektől (amelyeket az adott pillanatban elégtelennek érzékelünk), vagy az élmény alkotói kiteljesedéséhez, más szóval esztétikai intuícióhoz vezet.”⁷ A metafora a költői szövegben tehát „nemcsak felhasználja a nyelvben már korábban is meglévő jelentéseket, hanem másként el nem mondható jelentéseket”⁸ teremt.

Az idézett részletben az emlékezés és a megértés motorja, beindítója a tagolt hangsor, a *szavatosság* szó hangformája. „A maga teljességében vett, azaz a belső forma és a hangalak együttesének tekintett szó mindenekelőtt a beszéd megértésének eszköze, melynek segítségével appercipiálni tudjuk gondolati tartalmát. Amikor a hallgató észleli a beszélő által kiadott tagolt hangot, az felkelti benne saját, hasonló hangjainak emlékezetét, és ez az emlékezet a belső forma révén már magáról

⁶ *Uo.*, 148. (kiemelés az eredetiben)

⁷ BORISZ LARIN, *A líra mint a művészi nyelv válfaja (Szemantikai etűdök, 1927)*, ford. RATZKY Rita, Helikon, 1978, 114.

⁸ BEZECZKY GÁBOR, *A jelentésteremtő metafora*, Helikon, 1990, 379.

a tárgyról alkotott gondolatot idézi a tudatba. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a beszélő hangja nem idézné fel a hallgató tudatában saját korábbi hangjainak emlékezetét, úgy a megértés lehetetlen volna.”⁹ Az artikulált hangból létrejövő metafora új jelentések sorozatát hívja életre, mely jelentéseket rögzíteni nem, legfeljebb parafrázálni lehet. S mivel ez a jelentéssorozat a novellaszöveg szerveződésének kiindulópontjaként és irányítójaként működik, ezáltal a szöveg tulajdon, a *szavatosság* szó-trópusából való létrejövésének folyamatát is demonstrálja. A novella továbbá narratív szerkezetét tekintve is metaforikus építkezésű, s így a kiinduló metafora nemcsak a szöveggépzést, hanem a történetalkotás struktúráját is meghatározza a *Minden megvanban*.

Ottlik művének külön érdekessége, hogy a költői szöveg és a költői szó metaforikus működését olyan szóalakon mutatja be, amelyet a magyar nyelvérzék – a nyelvészeti kutatások által is rögzített módon¹⁰ – *szó* szavunk családjába tartozónak tekint. Eszerint az idézett részletben a *szavatosság* szó feltételezett belső formája, azaz a ’szó’ jelentés válik a szöveg- és értelemképzés alapjává. Olyan autopoétikus trópus jön létre ezáltal, amely a szó és a szöveg működését éppen szó szavunkon keresztül reprezentálja. Valószínűleg a nyelv szerepének és működésének eme sokrétű tematizálásában kereshetjük annak okát, hogy a magyar próza kiemelkedő képviselője – s Ottlik nagy tisztelője –, Esterházy Péter éppen a *Minden megvan* e passzusának központi szavát és mondatát választotta regénye címéül (*Ki szavatol a lady biztonságáért?*).

⁹ POTEBNYA, *A szó mint...*, i. m., 99.

¹⁰ A *szavatos* szó családja a szláv eredetű *szavat* töre megy vissza, a *szavatos* és a *szavatol* azonban magyar képzés eredménye: „Ezek jelentéseinek alakulásában szerepet játszott az is, hogy a nyelvérzék a szó családjában tartozónak érezte őket.” *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1976, 688-689.